

iraki és afganisztáni konfliktusnak köszönhető, és annak, hogy közel hárommillió állományban lévő katona tette meg az utat a világ túlsó felére és vissza. Most, hogy mindenkinek a zsebében ott lapul a digitális kamera, mérhetetlenül több háborús graffitit vesznek fel és terjesztenek. Bárhogy is magyarázzuk, ez a rögtönzött művészeti forma szorosan kötődik az iraki és afganisztáni hadszíntereken létrejött kultúrához. „Örökké” vívott háborúink rejtett oldalait szólítja meg. A csatatéren a katonák egyedül állnak. Körülveszik őket bajtársaik, de sorsuk elválaszthatatlanul összekapcsolódik a halállal: a saját halálukkal vagy valaki máséval. Talán ennek tudata készíti arra ösztönösen az embereket, hogy nyomot hagyjanak maguk után. Ez hajtotta Akhilleuszt Homérosz *Íliász*ában, hogy tettei által keresse a halhatatlanságot, Thuküdidészt, hogy *A peloponnészoszi háború*ban megörökítse tapasztalatait, és némelyik katonát, hogy iraki szolgálatának emlékére az alábbi mondatot firkálja festékszóróval a falra: „Elkaptuk Saddamat. Rohadt jól csináltatok, újoncok!” Némelyeket az a vágy hajt, hogy nyomot hagyjanak maguk után. Mások számára ez kisebb fajta lázadás a csatatéren, ahol nem sok hely jut az ellenkezésnek. Számomra pusztán kérsznek tűnik, hogy ne feledkezzenek meg írójáról egy embertelen világban.

(*The New York Times Magazine*)

Viktor Makarenko¹

Másképp gondolkodás – nem eretnokség,
hanem a fejlődés útja

---

*Az ész és a lelkiismeret felszabadítása, azaz
hogyan olvassunk Szolzsenyicint*

Alekszandr Iszajevics Szolzsenyicin 1918 végén született. Szociológiai értelemben az 1910–1928 között született nemzedék az első

---

1 A szerzőről: Viktor Pavlovics Makarenko a filozófiai és politikai tudományok doktora, professzor; a Déli Szövetségi Egyetem Politikatudományi Központjának az igazgatója.

és egyetlen olyan szovjet nemzedék, amely meghatározó szerepet játszott a társadalom változásokkal terhes formálódásának, a háborúnak és az első háború utáni éveknek a korszakában. De már ezekben az években is megjelentek a gondolkodásbeli különbségek, amelyet aztán átadtak a következő nemzedéknek, amelyhez magam is tartozom. Erről a jelenségről szól Borisz Firszov neves hazai szociológus könyve, a *Másként gondolkodás a Szovjetunióban. 1940–1960-as évek*. Nem tudom nem megemlíteni, hogy az 1935–1945 közötti születettekről regényt írt a kiváló orosz filológus, Alekszandr Csudakov *Homály borul a régi lépcsőre* címmel. Ezért az alkotásáért 2011-ben posztumusz megkapta a tekintélyes orosz Booker-díjat. Sőt, ez az évtized Booker-díjára való jelölés volt. Számos irodalomtörténész és olvasó önéletrajzi jellegűnek ítélte meg a könyvet – annyira magas benne a történelmi igazság koncentrációja, és annyira hitelesek a hősök érzései és gondolatai. Ez azonban nem életrajz volt, hanem az igazi Oroszország képe annak legnehezebb éveiben. Ahogy a – nem túl nagyszámú – mai liberális újságok egyikében olvasható volt: „homéroszi módon mulatságos, és hihetetlenül szomorú, rettenetes és életigenlő, epikus és lírai. Értelmiségi robinzonád, fejlődésregény, emberi dokumentum”. Csudakov meggyőződéssel feltételezte, hogy a háborús nemzedéket mutatja be, amelynek képviselői gyermekkorukban a szovjet propaganda nyelvétől szabadon nőttek fel. A szabadságnak ez az ismérve, ahogy emlékeimben él, meghatározó volt az én nemzedékem számára is. Épp ezért szeretném aláhúzni, hogy jogosnak tűnik, ha a nemzedékek alapján való megközelítést alkalmazzuk a szolzsenyicini szövegek befogadásának elemzésekor. Ez bizonyítja, hogy az 1935–1945-ös születésű kohorsz konkrét tagjainak többségére a szovjet propaganda és ideológia nyelve nem igazán volt hatással.

Minden nemzedéknek megvan a maga oka
Ugyanakkor felvetődik a kérdés: alkalmazhatók-e a szabadságnak ennyire általános elméleti valamennyi szovjet generáció tudatának, viselkedésének és a gondolkodásának leírására?

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen típusú életrajz megalkotása összefonódik a szovjet állam és társadalom egész történetének antropológiai felülvizsgálatával; ez a történet gyökeresen különbözni fog az ország múltjának azoktól a képeitől, amelyeket ez idáig ráhúztak valamennyi szovjet és posztszovjet nemzedékre. Természetesen elismerem, hogy ebben az értelemben tökéletesen szabad egyént aligha lehet találni. De szovjet óhitűek és külföldi megfigyelők egész generációinak esetében tilos érvényteleníteni az ész és a lelkiismeret felszabadításának kritériumát – azt a mércét, amely embereknek függetlenségének fokát mutatja a szovjet propaganda, ideológia, gondolkodás és viselkedés sztereotípiáitól. Én azonban mindenekelőtt olvasó vagyok, azután kutató, néha pedig állampolgár szoktam lenni. Az olvasói, elemzői és az állampolgári nézőpontok nem mindig esnek egybe a konkrét sorsok, könyvek és szövegek viszonylatában. Milyen látásmód ajánlott Alekszandr Szolzsenyicin *A pokol tornáca* című regényével kapcsolatban az elemzés körének kitágítására? Az a helyzet, hogy a ma élő oroszok háromnegyede (köztük én is) a szovjethatalom alatt látta meg a napvilágot. Ezért legtöbbször bizonyos mértékig a szovjet éra alkotóinak lehet tartani, illetve minden végbement dolog tanúinak és résztvevőinek. Ebben az értelemben az egyes korszakokban élőkre mindig ránehezedik a régi dolgokért és eseményekért való felelősség. Mind a tanúk, mind a szereplők azonban akarva-akaratlanul hazudhatnak. Így tulajdonképpen kortársaim megnyilatkozásainak őszintesége feltételes volt, lesz és marad.

S mi több, érdekes és ellentmondásos szemtanúként áll előttünk a maga tapasztalatával a híres író, Andrej Platonov. Egyrészt őszintén hitt a világ szovjet recept szerinti lehetséges újjáépítésében, ugyanakkor egyike volt a szovjethatalom legkeményebb hangú bírálóinak. Vajon lehet-e így Platonov életét és munkásságát valamiféle etalonná tenni a történetek tárgyyszerű és a szovjet ideológiától független leírása számára? Nem egyszerű a kérdés. Nemhiába alkotta meg – az 1923-ban született és a szülei és tanárai nemzedékéhez

tartozó – Mihail Konsztyantinovics Petrov, a maga idejében a Rosztovi Egyetem munkatársa, a szovjet filozófusok típusainak alábbi osztályozását: romantikus filozófus, cinikus filozófus, udvari filozófus, kommunista filozófus-felderítő... Vagy itt van az én kortársam, a kiváló tudománytörténész professzor, Eduard Kolcsinszkij, a maga idejében a Rosztovi Állami Egyetem munkatársa, aki az 1960-as május elsejei felvonuláson a „Le Hruscovval!” jelszót hangoztatta, és eltérő véleményét mint bizonyos eszmék és viselkedési normák sorát fogalmazta meg nemzedékünk portréjában:

- egymás személyes érdemek és egyéni képességek alapján való értékelése a származás, vagyon és a versengés helyett;
- ellenállás a szovjet diákról és komszomolistáról szóló előírásoknak;
- a barátság előtérbe helyezése a hivatalos kollektívizmussal, irigységgel és társadalmi különbségtétellel szemben;
- a rátermettek, vállalkozó szelleműek, bátrak és erősek tisztelete;
- a talpnyalók, magolósok, besúgók, biztonszági tiszték és egyéb „éber állampolgárok” lenézése;
- klasszikus irodalom olvasása reggeltől estig, nem pedig bűnügyi regényeké vagy „háborús könyveké”.

A nemzedéki különbségek megmagyarázása és azok felfedezése a szovjet érában született emberek szövegeiben sajátos elemzés tárgyát képezheti annak a folyamatnak a leírásakor, amelyet az észnek és a lelkiismeretnek a szovjet éra örökségétől való felszabadítása jelent. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Szovjetunióban három stílus (nyelv) létezett: a hivatalos ideológiáé (újságok, rádió, kongresszusi gyűlések) a régi értelmiségi kultúráé, szóbeli és írásbeli formában fennmaradva; valamint a család, a mindennapi élet és az utca nyelve. Ebből a nézőpontból olvasható és osztályozható – a klasszikus orosz „apák és fiúk” szovjet változatához tartozó – valamennyi ember valamennyi szövege. Mindamellettszámításba kell venni azt a problémát, amelyet – a szovjet ideológiai apparátus fontos

elemeit jelentő – szovjet írók esetében jelent a szociológiai típusokba sorolás, illetve a megírt könyvek minden egyes szerzőjének elhelyezése az adott besorolásban. Ezt egyáltalán nem azzal a céllal kell tenni, hogy az írói társadalmat az emberi lélek kártékony és hasznos elemzőire osszuk. Ezek az elemzések nem a feketelisták kedvéért születnek, hanem hogy jobban megértsük a különbségek sokféleségét. „A türelem lehetővé teszi a különbségek létezését; a különbségek pedig szükségessé teszik a türelmet” – írta az amerikai politikai filozófus, Michael Walzer. Ebben az egyszerű, de tág jelentésű képzetben egyszerre benne foglaltatik a feladat és a helyes megoldás is.”

A beszédírók irányítják a világot?

Nemrégiben egyetemünkön az „Orosz gondolat és politika” szemináriumon a *Beszédírók: egy világot teremtő és megváltoztató foglalkozás krónikája* című könyvet vitattuk meg. Szerzője az SZKP Rosztovi Területi Bizottságának egykori beszédírója volt. Mindez bizonyos képzetársításokat váltott ki bennem. Könyvek sokaságát olvastam el, amelyek szovjet és posztszovjet vezetők tanácsadóinak és beszédíróinak tollából származnak (Alekszandr Bovin, Vagyim Pecsnyev, Anatolij Csernyajev és mások). Ez az irodalom különböző kritériumok szerinti sajátos osztályozásra szorul. Csak a nemzedékek szempontjából fontos mozzanatot említettem meg. A könyv szerzője, Andrej Kolesznyikov az 1965-os születésű nemzedékhez tartozik, apja beszédíró volt, a hazai irodalomban pedig ő maga írta az első könyvet erről a foglalkozásról. Ily módon új „munkásdinasztia” jött létre, ha szabad ezt szovjet zsargont használni. Könyvében párhuzamot von a beszédírók és a hivatásos szovjet ideológusok között, de ugyanakkor a beszédírókat az „ideológia foglyainak” nevezi. Számomra ez az ellentmondás jelzésértékű annak az ellentétnek a szempontjából, ami saját nemzedékem és Andrej Kolesznyikov tapasztalatainak összehasonlításából adódik; az utóbbi születése révén más szovjet generációhoz és gyakorlatilag a hatalmat kiszolgáló társadalmi réteghez tartozik. Különösképp az keltette fel az

érdeklődésemet, hogy Kolesznyikov a beszédírók szakmai tevékenységi körének megjelölésére a „saraska”² szót használta. Mindez érthető lenne, ha ez Szolzsenyicin *A pokol tornáca* című regénye lenne, ahol a sztálini idők klasszikus „saraskájának” leírása szerepel. Egy volt beszédíró nem vesz figyelembe olyan témákat, amelyek a legendás „saraska” lényegét tárnák fel. Ő egyszerűen az ideológiai saraska foglyainak nevezi a beszédírókat. Úgy tűnik, hogy azoknak a témáknak, elképzeléseknek és fogalmaknak az újradefiniálásáról van szó, amelyek mind a mai napig nem veszítették el jelentőségüket.

Másrészt felmerül a kérdés Szolzsenyicin regényének címével kapcsolatban, aki *A pokol tornácában* a pokol klasszikus jelentését használja.

Dante szerint a pokol tornácán sínylődnek a meg nem keresztelt újszülöttek és a nem keresztények, akik fájdalommentes szenvedésre vannak ítélve. A pravoszláv tanok szerint a pokol képe azonos a tüzes gyehennával, bár különféle szerzői olvasatok léteznek. A modern irodalomban a poklot gyakran a mindennapi élettel azonosítják. Így írja le Italo Calvino *Láthatatlan városok* című regényében a közönségi és egyéni poklot. Így haladva az emlékezés útján egy sor kérdést fel lehetne tenni a szovjet emberek különböző nemzedékeivel és köztük a beszédírókkal, mint egy szellemi foglalkozás képviselőivel kapcsolatosan vajon a bűnösök mely csoportjához tartoznak, és őket is a pokol tornácán kell-e hagyni, mint Szolzsenyicin javasolta? Vagy talán a pokol más köreiből is helyük van? Ott, ahol a paráznak és a szenvedélyes szerelmesek vannak (második kör); a torkosok és a falánkok (harmadik kör); a fősvények és a tékozlók (negyedik kör); a haragosok és a lusták (ötödik kör); az eretnekek és a hamis tanítók (hatodik kör); az erőszaktevők, zsarnokok és rablók, istenkáromlók, szodomiták és mohók (hetedik kör); kerítők, csalók,

2 A saraska (шарашка, orosz szleng kifejezésből) a Gulagnak – a sztálini Szovjetunió kényszermunkatáborának – egy speciális formája. Kutatóintézet, amelyet kifejezetten a jelentős tudósok és mémzők részére alakítottak ki.

varázslók és nyeréskedők (nyolcadik kör); vagy az árulók együtt Luciferrel, Iskarióti Júdással, Brutusszal és Cassiusszal (kilencedik kör)?

Milyen módosításokat kellene tenni a tüzes gyeheña pravoszláv elképzelésével és az eltérő szerzői olvasatokkal összhangban? Lehetséges lenne hozadékuk értékelésére a komornyik klasszikus alakját felhasználni Hegel történetfilozófiájából? Az is lehetséges, hogy érdemes lenne vitát rendezni a következő általános cím alatt: *Képek a szovjet és az orosz pokolból*. Ez a feladat önmagában fontos, mivel a mai Oroszországban olyan rezsim működik, amelyet a tudomány a legváltozatosabb és leghomályosabb meghatározásokkal illet: „a totalitarizmus szétesésének korszaka”, „tekintélyelvűség”, „putyinizmus”, „neo-szovjetizmus”, „neo-sztálinizmus” stb. Ezekkel kapcsolatosan kutatásokat végeztem az utóbbi években; mindezek alapul szolgálnak egy olyan elmélet kidolgozásának ötletéhez, amely lehetővé teszi, hogy kritikusan viszonyuljunk Oroszország történelméhez a legkülönbözőbb korszakaiban: 1917-ig; 1917-től 1991-ig; 1991-től napjainkig.

Nem ismertek rá arra az országra, amelyet védelmeztek

Az összes ideológiai séma osztályozásáról van szó, amelyek annak leírására szolgálnak, hogy miként kerül át a monarchikus, a szovjet és a demokratikus tapasztalat a múlt és jövő közti jelenkori kapcsolatot tekintve. Úgy tűnik számomra, hogy ilyen osztályozás nélkül lehetetlen az ész és a lelkiismeret felszabadítása. Ahogy egyébként olyan szolzszenyicini fogalmakat sem lehet megérteni, mint „a történelmi hazugságok megfejtésének csillapíthatatlan vágya”, „az akarat hajthatatlansága” és az „erős gondolat”. Mutatok néhány részletet az első elmélet közelebb hozására. Következik belőle, hogy az igazság és hazugság megkülönböztetésének érzéke már kamaszkorban elkezdhet formálódni még a teljesen hazugságokra épülő korszakokban is. Azt javaslom, hogy az adott téma tanulmányozását kössük össze az 1928-as sahtyinszkajai ügy anyagaival, amelyben először vádoltak meg mérnököket politikai bűncselekménnyel. Épp ennek az ügynek, és

az 1920–1930-as évek más pereinek anyagát olvastam a kis Szása Szolzszenyicin. Nem szokványos gondolkodásmenet rajzolódik ki itt, amely összeköti a térségünkben zajló eseményeket a huszadik század szépirodalmának, filozófiai és politikai gondolkodásának remekműveivel.

Épp a történelmi hazugságok megfejtésének csillapíthatatlan vágyából fejlődik ki a szovjet művészeti tevékenység egész irányzata, amely a szovjet politikai rendszer és annak poszt-szovjet változatai ellen irányul. Igaz viszont, hogy a jelenlegi orosz társadalom fele számára még nem csendült fel „a legyőzhetetlen néma riadó”. Ebben az értelemben Alekszandr Szolzszenyicin, Lev Kopelev és hozzájuk hasonló frontharcosok élettapasztalatát egyedülállónak kell elismerni. Ennek alapján lehetne megírni a huszadik század orosz bibliáját mint örök hozzájárulást az egyetemes kultúrához.

A történelmi hazugság megfejtésére való törekvés szorosan összefügg a külső körülményektől való függetlenség kialakításával. Itt elvben mindenkinek meg kell legyen a saját személyes tapasztalata, bár a sok szovjet és poszt-szovjet „léhűtő”, „fenegető” és „fel-forgató” (az orosz klasszikus irodalom terminológiájával élve) még ilyen problémát sem jelentenek. Rendíthetetlen akarat nélkül azonban lehetetlenség önálló gondolkodást elérni. Szeretnék rámutatni, hogy Szolzszenyicinnél az erő fogalma az erős gondolat eszméi melletti érvelésre szolgál, (nem pedig az erős hatalom mellett, mint a mai orosz propaganda hangoztatja). Itt az átmenet lehetősége rajzolódik ki egyfelől Szolzszenyicin, Alexander Benois [orosz festő, grafikus és műkritikus] és Gustav Shpet [ukrán-orosz filozófus, pszichológus és tizenhét nyelvet beszélő tolmács] eszméi között, másrészt Bernard Williams [angol filozófus és moralista] politikai filozófiája felé, aki az erő, az erőszak, az akarat és a szabadság közti összefüggéseket tanulmányozta. Olybá tűnik számomra, hogy ezen az alapon megcáfolható az akarat és a szabadság európai és orosz értelmezése közt fennálló örök ellentét mítosza.

Az igazságérzet, a külső körülményektől való függetlenség és a megalapozott gondolatmenet szintézise alapján egyfajta különleges

nírvána-érzés jön létre, amelyben az egyéni sors összefonódik a történelmi gondolattal, és így sajátos pszichofizikai állapot alakul ki. A lépéseknek ez az adott sorozata együtt az olvasó és az egyén kialakulásával az „öszinte oldalak” jelentőségének képével ér véget, még a tábori viszonyok közt is. E tekintetben fontos megjegyezni, hogy a (Hruscsov utáni) Szovjetunió és a mai Oroszország politikusainak életrajzai – esetükben – a könyvek és az olvasás szeretetének szinte teljes hiányáról tesznek említést. Ennek alapján lehetséges összefüggés van a történelmi, politikai és bibliofil kutatások között azon okok megmagyarázása érdekében, hogy miért dívik politikai körökben érzéketlenség az igazság és hazugság közti különbség iránt, és miért népszerű ez a fajta érzéketlenség a propagandában és a társadalomtudományokban. A tudatlanság szociológiájának problémája több mint negyven éve merült fel, de Oroszországban csak most ért meg a helyzet a társadalomtudományok, az ideológia és a propaganda közti viszonyok elemzésére.

Szolzszenyicin számos tényezőt sorol fel magyarázatként, hogy miért szükséges az őszinteség a Szovjetunió valódi történetének értékeléséhez: egy általános elképzelés bármiféle intézkedés előre nem látható következményeiről; a vezető abbéli törekvése, hogy megváltoztassa a forradalom értékelését a *J. B. Sztálin rövid életrajza* című műben, amelyet a beszédírók hetvenedik születésnapjára adtak ki, továbbá a Szovjetunióban előszeretettel gyakorolt személyi kultusz; a forradalom Leninhez kötődő szakaszának sztálini kritikája. Jelentős helyet foglal el köztük a háború végén kialakult helyzet. Solzszenyicin ezt „a mértéktelen gazdagság különleges rövid időszakának” nevezi.

„A háborúból visszatérve Scsagov, mint megannyi frontharcos, nem ismert rá arra az országra, melyet négy esztendőn át védelmezett: eloszlottak a fiatal emlékezet őrizte egyenlőség rózsaszín ködének utolsó gomolyagai is. Az ország ádáz lett, egészen elpimaszodott, szakadékok tátongtak a vézna nyomor és az arcátlanul zsírosodó gazdagság között. Amikor visszatértek, rövid ideig még a frontharcosok is

különbek voltak, mint amikor elmentek, a halál közelségétől megtisztulva tértek vissza, így hát annál megdöbbenőbb volt a változás számukra otthon, a változás, amely a távoli hátországban érett meg. Ezek a volt katonák most mind itt voltak – járkáltak az utcán, utaztak a metrón –, de az egyik ilyen, a másik olyan ruhát viselt, úgyhogy már nem ismerték meg egymást. És már nem a maguk frontrendjét ismerték el magasabb rendűnek, hanem azt, amelyet itt találtak. Az embernek a fejéhez kellett kapnia és elgondolkoznia: ugyan miért verekedett? Sokan fel is tették ezt a kérdést, de hamar börtönbe kerültek.”

Messze nem merítettem ki a témát. A következtetés pedig banális: Alekszandr Solzszenyicin segítségével kritikusan viszonyulhatunk az ideológiának és propagandának ahhoz a változatához is, amely a mai Oroszországban dívik.

(Nyezaviszimaja Gazeta)

Fred Weir³

Burjátöld – 2. rész
Oroszország új szemmel nézi a régi ellenségét, Dzsingisz kánt

---

A legyőzötteknek nem könnyű látni azokat a jó-tétevényeket, amellyel a hódítók járultak hozzá országukhoz. Még nehezebb, amikor ez a hódító Dzsingisz kán Oroszországban. Burjátöldön azonban tényleges változáson megy át ez a szemlélet.

Burjátöld déli részén, közel a mai mongol határhoz, van egy hatalmas sziklakiszögellés, amelyet a helyiek Merkit erődként ismernek; ott örökdió a kopár sztyeppe lankái felett, amely pár száz kilométerrel arrébb lassacskán a Góbi-sivatagba tűnik át. A legenda szerint több mint nyolcszáz évvel ezelőtt ezt a félelmetes természetes erődítményt megostromolta a csapataival egy fiatal mongol hadúr, aki azt állította, hogy az ott állomásozó merkit törzs elrabolta

---

3 Moszkvában élő kanadai újságíró.